

Minjastofnun
Íslands

The Cultural
Heritage Agency
of Iceland

Suðurgata 39
101 Reykjavík

(354) 570 13 00

postur@minjastofnun.is
www.minjastofnun.is

Kennitala: 440113-0280

Reykjavík, 22. janúar 2019
MÍ201901-0105/7.01/ K.H.S.

Efni: Þjórsárdalur - friðlýsing búsetulandslags

Með tilvísan í 18. gr. laga um menningarminjar nr. 80/2012 (hér eftir nefnd: menningarminjalög) tilkynnir Minjastofnun Íslands hér með áform sín um friðlýsingu búsetulandslags Þjórsárdals (sbr. 3. gr. a-lið laganna), sjá afmörkun svæðis á meðfylgjandi korti. Í 18 gr. menningarminjalaganna segir m.a.: „Friðlýsa má samfelld svæði þar sem fleiri en einn minjastaður teljast hafa sérstakt menningarsögulegt gildi“. Aðgerð þessi miðar ekki síst að því að sameina undir eina friðlýsingu allar þær fornleifar í Þjórsárdal sem friðlýstar voru á þriðja áratug 20. aldar með hliðsjón af ákvæðum í 5. gr. laga um verndun fornmenja frá 16. nóvember 1907. Undir friðlýsinguna falla einnig aðrar þær minjar sem nú eru aldursfriðaðar, 100 ára og eldri, samkvæmt menningarminjalögum, bæði þekktar minjar og þær sem kunna að finnast í framtíðinni og umhverfi þeirra.

Lýsing á svæði

Mörk vesturhluta Þjórsárdals hafa löngum verið dregin við Þverá sem er skammt vestan bæjarins Haga og er því fylgt hér. Austurmörk dalsins markast af Búrfelli og er það hér haft með dalnum en Þjórsá látin ráða merkjum. Norðurmörk svæðisins eru að mestu dregin við hálendisbrúnina ofan dalsins sem er þrædd upp fyrir Háafoss og þaðan suðaustur í Þjórsá um það bil þar sem Gnúpverjaafréttur tekur við. Gísli Gíslason landslagsarkitekt hjá Eflu leiddi vinnu við rammaskipulag Þjórsárdals og er landfræðileg afmörkun dalsins sem þar er sett fram á uppdrætti (2013) mjög áþekkt því sem hér liggur til grundvallar.

Þverá, þaðan sem hún rennur í Þjórsá, er fylgt til norðausturs, norður undir Sniðhóla og áfram til norðausturs um Vestri- og Eystri-Geldingardali, áfram efst í Víðigil nyrðra, Hafragljúfur og efst í Grjótárgljúfur en þá er hálendisbrún Heljarkinnar þrædd til norðausturs upp undir Hellukrók en þá er farið í austur að Fossöldu og brúninni fylgt til suðurs, suðausturs og norðausturs eftir Svörtubrún upp fyrir Háafoss. Frá Háafossi er farið til suðausturs, austan við Hólaskóg, alla leið að Þjórsá við Álftavelli og ánni svo fylgt suður fyrir Búrfell, Fauskása, Núpsskóg og þar til Þverá rennur í Þjórsá nokkru vestan Haga.

Minjastofnun Íslands telur að þessi mörk Þjórsárdals séu í takt við þá hefð sem hefur myndast við afmörkun dalsins. Með þessari afmörkun er leitast við að ná yfir öll þekkt fornbylí í dalnum og áhrifasvæði þeirra.

Rökstuðningur

Þjósárdalur hefur sérstöðu vegna þeirra fornu minja sem varðveist hafa í dalnum. Bæjarstæðin 22 sem nú þegar eru friðlýst eru leifar af bæjum sem fóru í eyði á ýmsum tímum af völdum versnandi veðurfars og uppblásturs vegna síendurtekinnna eldgosa í Heklu. Á svæðinu sem nú verður skilgreint sem ein minjaheild eða búsetulandslag er leitast við að tengja saman hinar ólíku minjar í dalnum. Nefna má leifar eftir iðnað eins og járnvinnslu, kumlasvæði, sel, beitarhús, réttir, garðlög, leiðir og vörður svo eitthvað sé nefnt. Allt er þetta vitnisburður um búskaparhætti í Þjósárdal á fyrri öldum og fá fornleifarnar þannig meira vægi sem hluti heildar en sem stakar minjar slitnar úr samhengi við umhverfi sitt.

Öflugustu gosin, sem eyddu byggðinni eru talin vera úr Heklu 1104 og 1300. Gosið sem rak endahnútinn á byggð í dalnum sem nú er í eyði varð í Heklu árið 1693.

Ýmsar röksemdir má nefna fyrir því að friðlýsa búsetulandslag Þjósárdals sem eina heild. Hinar helstu eru eftirfarandi:

1. Þjósárdalur hefur að geyma einstaka minjaheild frá miðöldum sem er lítt snortin af síðari tíma framkvæmdum. Í því felast mikil verðmæti, ekki aðeins vegna fræðslu- og upplifunargildis fyrir ferðafólk og allan almenning, heldur einnig efnahagslegs gildis fyrir ferðaþjónustu í héraði. Með því að friðlýsa búsetulandslagið er verið að auka gildi einstakra minja sem hluta af verðmætri heild. Þrátt fyrir að allar minjar í Þjósárdal, 100 ára og eldri, séu aldursfriðaðar telur Minjastofnun Íslands mikilvægt að tengja öll minjasvæðin saman og friðlýsa sem heild. Það var vilji þjóðminjavarðar á þriðja áratug 20. aldar að friðlýsa allar minjar í dalnum. Þá voru þekkt 22 bæjarstæði eða minjastaðir. Frá því að það var gert hefur bæst verulega við þekkingu um minjar í Þjósárdal og skráðum minjum fjölgaði í rúmlega 40 við skráningu Gísla Gestssonar og Jóhanns Briem á árunum 1951-1952. Nýleg skráning í dalnum bendir til þess að þar séu hátt í 300 minjar. Með því að tengja friðlýsingarnar saman sem heildarfriðlýsingu fyrir dalinn er verið að framfylgja þeirri stefnu sem mótuð var 1927.

2. Þjósárdalur hefur ótvírætt rannsóknargildi fyrir fræðimenn enda má rekja upphaf nútíma fornleifarannsókna á Íslandi til viðamikilla rannsókna sem gerðar voru á minjum í dalnum. Í huga margra íslenskra og erlendra sérfræðinga er Þjósárdalur vagga íslenskrar fornleifafræði. Fornleifarannsóknir hafa farið fram þar allt frá miðri 19. öld og fram á okkar dag. Brynjúlfur Jónsson fræðimaður frá Minna-Núpi skráði þekktar minjar í dalnum um miðja 19. öld og ýmsir aðrir fræðimenn íslenskir og erlendir komu á eftir honum og skráðu eða grófu í minjarnar. Norrænu rannsóknirnar í Þjósárdal árið 1939 marka tímamót í þróun og sögu íslenskra fornleifarannsókna og hefur dalurinn í hugum margra fyrst og fremst verið tengdur fornleifarannsóknunum þar. Segja má að sú aðferðafræði sem notuð var í Þjósárdalsrannsóknunum 1939 hafi haldist í megin dráttum fram á þennan dag. Með rannsóknunum varð fornleifafræði þverfagleg

vísindagrein með samstarfi ólíkra greina innan bæði hug- og náttúruvísinda, svo sem eins og sagnfræði, jarðfræði, beinafræði o.fl. Út frá rannsóknum sínum í dalnum mótaði Sigurður Þórarinnsson jarðfræðingur gjóskutímatafræði auk aðferða við frjókornarannsóknir sem þeir Hákon Bjarnason höfðu hafið einhverjum árum fyrr; Jón Steffensen hóf rannsóknir sínar á mannabeinum á Skeljastöðum og Kristján Eldjárn, sem þá var ungur námsmaður, tók þátt í fyrstu fornleifarannsóknum sínum á Íslandi í Þjórsárdal árið 1939.

3. Friðlýsing búsetulandslagsins mun einfalda alla framkvæmd minjavörslu á svæðinu. Minjarnar í Þjórsárdal eru mjög viðkvæmar en þar er mikill uppblástur og fjöldi minja blásnar ofan í mel. Með því að friðlýsa heildina má betur bregðast við ýmsum ógnum og nýta betur tækifæri sem felast í landslaginu með markvissum aðgerðum og stýringu. Með friðlýsingu má skilgreina og móta stefnu um hvernig ýmiskonar framkvæmdir og nýting dalsins, s.s. búskapur, sauðfjárbætur, landgræðsla, skógrækt og ferðaþjónusta geti farið saman við markvissa vernd menningarlandslags og uppfyllt kröfur um sjálfbærni (sbr. 1. gr. menningarminjalaga). Aður ókunnar minjar, eins og t.d. ný fundið bæjarstæði, staðfestir grunsemdir um fleiri bæjarstæði (minjar) í dalnum en þau sem nú eru þekkt og verða þau þannig sjálfkrafa hluti hins friðlýsta svæðis. Sömu leiðis verður öll upplýsingagjöf og aðgerðir til að bæta aðgengi og upplifun ferðamanna af svæðinu markvissari, en nefna má að bæjarrústirnar sem rannsakaðar voru í Stöng árið 1939 voru fyrstu fornleifarnar á Íslandi sem byggt var yfir og gerðar aðgengilegar almenningi. Hefur minjavarslan í landinu lagt áherslu á að endurbæta miðlunina á svæðinu við Stöng og í dalnum almennt, á undanförunum árum.

4. Friðlýsing Þjórsárdals er brautryðjendastarf í íslenskri minjavernd. Hingað til hefur verið einblínt á að friðlýsa staka minjastaði – og reyndar gjarnan stakar tóftir – en á síðustu misserum hefur verið tilhneiging á Vesturlöndum til að horfa á efnismenningu fortíðar í samhengi við nærumhverfið jafnt sem aðra minjastaði. Sambúð lands og lýðs hefur hlotið meiri athygli því vissulega mótar maðurinn landið en því er líka öfugt farið, að landið mótar athafnir fólksins. Með friðlýsingu Þjórsárdals er stigið stórt skref í þá átt að vernda búsetulandslag – manninn og landið sem hann lifði og hrærðist í. Einingin „býli“ á Íslandi í aldanna rás, gat samanstáðið með litlum breytingum af bæ, bæjarlæk eða brunni, útihúsum, smiðju, túngarði, mógröfum, kolagröfum, stekki, kvíum, beitarhúsum, seli, kumlateg, kirkjugörðum og álagablettum. Leiðir urðu til innan hveggjar jarðar og leiðir voru varðaðar á milli bæja og landshluta. Fé var rekið á afrétt, fólk fór á grasafjall, rekafjöru, tíndi ber, veiddi gæsir og álfir í sárum inni á öræfum, söfnuðu dúni úr hreiðrum og slógu engjar og hvern lófastóran blett á heimalandinu. Af þessu má sjá að búsetulandslag – menningarlandslag – er meira en stakar tóftir hér og hvar. Friðlýsing Þjórsárdals er skref í þeirri viðleitni að ná utan um tilveru mannsins á tilteknu svæði allt frá landnámi.

5. Tillaga að friðlýsingu menningarminja er unnin samhliða tillögu að friðlýsingu náttúruminja í hluta dalsins, sem unnin er á grundvelli laga um náttúruvernd.

Með hliðsjón af 18. gr. menningarminjalaga og 13. gr. stjórnsýslulaga nr. 37/1993 gefst hagsmunaaðilum hér með tækifæri til að koma með athugasemdir við áform um friðlýsingu menningarminja, innihald hennar eða umfang. Frestur til að koma með athugasemdir er veittur til og með 10. febrúar 2019. Athugasemdum má skila inn hvort heldur sem er í tölvupósti (postur@minjastofnun.is) eða í pósti á heimilisfang Minjastofnunar Íslands, Suðurgötu 39, 101 Reykjavík. Nánari upplýsingar veita Uggi Ævarsson, minjavörður Suðurlands (uggi@minjastofnun.is), og Þór Hjaltalín, sviðsstjóri minjavarðarsviðs (thor@minjastofnun.is).

Í kjölfarið verður friðlýsingartillagan send til ákvörðunar mennta- og menningarmálaráðherra. Unnin verður verndaráætlun og er markmið hennar að tryggja vernd búsetulandslagsins í sátt við nýtingu svæðisins.

Í friðlýsingarvinnunni verður lögð áhersla á samvinnu við landeigendur, ábúendur og stofnanir sem eiga hagsmuna að gæta á svæðinu, auk sveitarfélagið Skeiða- og Gnúpverjahrepp.

Virðingarfyllst,

Kristín Huld Sigurðardóttir
forstöðumaður